

УМОВИ НАВЧАННЯ ТА ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ДОНБАСУ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ СРСР У 1940-1941 РОКАХ

У статті на основі архівних матеріалів розглядаються питання, пов'язані з умовами життя і праці підлітків одного з найбільших індустріальних регіонів України – Донбасу в період Другої світової війни. Автором дається аналіз умов набору підлітків до навчальних закладів системи Державних трудових резервів. Особлива увага приділена виробничому навчанню й побуту підлітків. Зроблений висновок про порушення прав підлітків під час навчальної і виробничої діяльності, а також про значний внесок даної категорії населення у мобілізацію сил і людських ресурсів у перший період Другої світової війни.

Ключові слова: Донбас, Друга світова війна, трудові резерви, навчальний заклад, виробниче навчання, побут підлітків, порушення прав, мобілізація людських ресурсів.

В статье на основе архивных материалов рассматриваются вопросы связанные с условиями жизни и работы подростков одного из крупнейших индустриальных регионов Украины – Донбасса в первый период Второй мировой войны. Дается автором анализ условия набора подростков в учебные заведения системы Государственных трудовых резервов. Особое внимание уделено производственному обучению и быту подростков. Сделан вывод о нарушениях прав подростков во время учебной и производственной деятельности, а также о значительном вкладе данной категории населения в мобилизацию сил и людских ресурсов в первый период Второй мировой войны.

Ключевые слова: Донбасс, Вторая мировая война, трудовые резервы, учебное заведение, производственное обучение, быт подростков, нарушение прав, мобилизация людских ресурсов.

In the article on the basis of the archived materials the questions of related to the terms life and juvenile labor of one of the largest industrial regions of Ukraine are considered – Donbas in the first period of Second World War. The analysis of condition of set of teenagers in educational establishments of the system of Government labor reserves is given by an author. The special attention is spared to the production teaching and way of life of teenagers. A conclusion about violations of rights for teenagers during educational and production activity is done, and also about considerable contribution of the given category of population to mobilization of forces and still human resources in the first period of Second World War.

Key words: Donbass, the Second world war, manpower reserves, an educational institution, production teaching, a life of teenagers, infringement of the rights, mobilization of manpower resources.

Створена в умовах розгортання Другої світової війни система Державних трудових резервів СРСР була покликана вирішити, насамперед, завдання підготовки кадрів кваліфікованих робітників для провідних галузей промисловості країни, що активно модернізувалися. У Донбасі, одному з найважливіших індустріальних центрів УРСР, ця проблема набувала особливого звучання і масштабу, тому визначалась як першочергова.

В коло діяльності органів системи Державних трудових резервів СРСР у примусовому порядку було залучено неповнолітню молодь, яка мала стати робітничою зміною для старшого покоління, тим більш в умовах небезпеки широкомасштабного втягування країни у війну. Як показало життя, саме ці підлітки посприяли вирішенню багатьох виробничих завдань, що постали перед промисловими галузями регіону,

замінивши на виробництві батьків-робітників, що пішли на фронт з початком Великої Вітчизняної війни, чим суттєво пом'якшили кадрову проблему в Донбасі. Займаючи таке важливе місце у державних планах і вирішуючи нагальні проблеми народного господарства, учні навчальних закладів системи Державних трудових резервів усе ж залишалися ще дітьми.

Проаналізувавши історичні процеси з метою з'ясування умов навчання та праці неповнолітніх мешканців Донбасу у навчальних закладах системи Державних трудових резервів СРСР у 1940-1941 рр., маємо зазначити, що вона не була предметом спеціального вивчення науковців. Утім, у роботах радянських та сучасних українських дослідників зібрано багатий фактичний матеріал, що має наукове значення для розуміння даного питання [1]. Це дозволяє говорити про необхідність подальшого, більш ретельного його дослідження.

Умови навчання, життя і праці трудрезервників не завжди відповідали їх віку й на сучасному стані потребують вивчення та детального аналізу задля встановлення історичної справедливості стосовно цієї категорії населення.

Необхідно зазначити, що довоєнна технічна реконструкція народного господарства, розгорнута ще в роки перших п'ятирічок, вимагало безперервного надходження на виробництво робочої сили, кваліфікованих кадрів, спроможних впоратися з новою технікою і водночас досягати високих показників продуктивності праці. Проте система підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, що склалася наприкінці 30-х рр., була не досить ефективною. Вона характеризувалася децентралізацією, різноманітністю форм підготовки, недостатнім фінансуванням. Окрім того, ці випуски були не надто численними і не могли повністю забезпечити потреби в кадрах, тобто стара система організованого набору робітників – за угодами вже не задовольняла потреб народного господарства, передусім промисловості.

Задля врегулювання кадрової політики в державі та Донбасі зокрема, наказом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про державні трудові резерви» була встановлена нова система організованої підготовки робітників з міської та сільської молоді чоловічої статі у віці 14-15 років у ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН [2]. З метою підготовки кваліфікованих металістів, металургів, хіміків, гірників, інших робітників складних професій організовувалися ремісничі училища з дворічним навчанням, кваліфікованих працівників залізничного транспорту (помічників машиністів, слюсарів з ремонту паротягів та вагонів тощо) – дворічні залізничні училища, а робітників масових професій, у першу чергу, для вугільної, гірничорудної, металургійної промисловості та будівництва створювалися школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) з шестимісячним терміном навчання [3].

Передбачалося, за 1940/1941 навчального року заклади системи Державних трудових резервів підготують кваліфікованих робітників 360 спеціальностей для різних галузей народного господарства країни.

Учні згаданих навчальних закладів знаходилися на повному державному забезпеченні: отримували одяг та взуття, харчування, навчальні посібники, гуртожитки. Крім того, з метою заохочення підлітків до виробничої діяльності, згідно з положенням, затвердженим начальником Головного управління державних трудових резервів від 12 лютого 1941 р., 80 % прибутків у школах ФЗН вугільної, гірничорудної, лісової промисловості, а також будівництва виплачувалося учням. У школах ФЗН інших галузей народного господарства учні отримували 50 % прибутків, а в ремісничих та залізничних училищах – 1/3 [4]. Проте після закінчення навчання їх учні повинні були пропрацювати не менше 4-х років безперервно на державних підприємствах. Для проведення організаційної роботи держава виділяла значні кошти, вживалися широкомасштабні заходи зі створення належної матеріальної бази для відповідних навчальних закладів. Так, у ремісничому училищі Зуївської ГРЕС була створена велика енергетична лабораторія, куди приїздили на практику студенти Донецького індустріального та Маріупольського металургійного інститутів. У Слов'янську в залізничному та ремісничому № 2 училищах для майбутніх залізничників була в резерві новітня автогальмова станція, що розташовувалась у двох будівлях. Її широко використовували не лише учні училищ, але й студенти Харківського транспортного інституту [5].

Якщо комплектування шкіл ФЗН здійснювалося на засадах відкритого набору, то шкіл і училищ трудових резервів – на плановій основі з застосуванням у разі недобору принципу мобілізації на зразок військової. Адміністрації навчальних закладів стикалися з кадровими проблемами підбору кадрів для виробничого навчання. Так, по Сталінській області станом на 20 листопада 1940 р. з потрібних 1234 майстрів та старших майстрів було набрано 1187 осіб [6].

До навчальних закладів УРСР передбачалося призвати 130670 осіб, причому значна їх кількість припадала саме на Донбас – 49810 осіб, що складало 38,1 % від загалу. З них до ремісничих училищ планувалося набрати 14000 осіб або 28,1 %, до залізничних училищ – 810 осіб або 1,6 %, до шкіл ФЗН – 35000 осіб або 70,3 % [7].

На Сталінську область доводилося 35810 осіб (або 71,9 %) призовників від загальної кількості по Донбасу. Цих призовників передбачалося розподілити таким чином: 8000 осіб (22,2 %), – до ремісничих училищ, 810 осіб (2,2 %) – до залізничних училищ і 22000 (75,4 %) – до шкіл ФЗН [8]. Призовники групувалися за сімома основними галузями промисловості області (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл навчальних закладів та контингенту по галузях промисловості
Сталінської області станом на початок 1941 р. [9]**

№ з/п	Галузь промисловості	Ремісничі училища		Школи ФЗН		Залізничні училища		Разом	
		кількість навчальних закладів	контингент учнів	кількість навчальних закладів	контингент учнів	кількість навчальних закладів	контингент учнів	кількість навчальних закладів	контингент учнів
1	Вугільна	4	2000	34	15300	–	–	38	17300
2	Металургійна	5	2750	12	4500	–	–	17	7250
3	Машинобудівна	3	1900	6	2000	–	–	9	3900
4	Хімічна	3	1350	–	–	–	–	3	1350
5	Енергетична	–	–	2	850	–	–	2	850
6	Транспортна	–	–	1	200	3	810	4	1010
7	Будівельна	–	–	14	4150	–	–	14	4150
	Разом	15	8000	69	27000	3	810	87	35810

Аналіз даних таблиці дозволяє стверджувати, що переважна більшість призовників спрямовувалася до шкіл ФЗН вугільної промисловості, що відповідало потребам функціонування та розвитку цієї галузі в регіоні.

Перший призов 1940 р. проходив з порушенням принципу добровільності, причому навіть у навчальному закладі призовникам не дозволялося вільно обирати спеціальність, за якою мала проходити підготовка. Так, у школі ФЗН № 19 при металургійному заводі ім. Ілліча багато учнів-каменоломів були незадоволені примусовим зарахуванням їх до даної групи [10]. Крім того, іноді під час зарахування учнів на ту чи іншу спеціальність не враховувалися їх фізичні можливості, що значною мірою заважало результативності навчання. Наприклад, був випадок, коли до школи ФЗН при шахті «Червоний Профінтерн» спрямували 16-річного юнака, що був невеликий на зріст і не міг навіть втримати молоток, яким йому потрібно було працювати [11].

Примусовість набору породжувала серед деяких підлітків протест. Так, 86 учнів з 323, яких мобілізували до шкіл ФЗН Зугресу, захворіло через навмисне зловживання морозивом і лежання на холодному бетоні після відвідування бані. У такий спосіб підлітки прагнули уникнути небажаного навчання [12].

До лав призовників часто потрапляли підлітки, які мали медичні протипоказання, при повторному обстеженні такі особи відправлялися додому. Так, з школи ФЗН № 31 Сталінської області в грудні 1940 р. через фізичні вади додому було відправлено 2 учні [13]. У школах ФЗН № 19 і 20 м. Маріуполя були випадки призову заздалегідь недієздатних осіб. В учня Басирова, 1924 року народження, були паралізовані рука і нога, а учень Манухін, маючи по шість

пальців на ногах, не міг носити взуття встановленого зразка [14].

Незважаючи на обіцянки держави повністю забезпечувати учнів шкіл і училищ трудрезервів усім необхідним, це не завжди виявлялося можливим. Так, за постановою РНК СРСР від 27 грудня 1940 р. «Про забезпечення спецодягом та взуттям учнів» на колгоспи було покладено виконання цього завдання до 15 січня 1941 р., однак через низку об'єктивних причин, (стислі строки, відсутність матеріальних засобів тощо) постанова не завжди реалізовувалася в повному обсязі. Так, учні шкіл ФЗН Амвросіївського району вимушені були купувати обмундирування за власний рахунок, бо колгоспи не впоралися з поставленим перед ними завданням [15]. Як наслідок, частина учнів не мала можливості регулярно відвідувати практичні заняття, що негативно впливало на виробничу підготовку підлітків. Це, у свою чергу, разом з іншими чинниками, як-то: недотримання техніки безпеки, сприяло зростанню травматизму серед неповнолітніх. Наприклад, під час проходження виробничої практики у лаві шахти 3 учні школи ФЗН № 55 Сталінської області через недбалість керівників отримали тяжкі травми [16].

Важкою справою була організація їдалень для учнів. Через стислі терміни на місцях не завжди встигали облаштувати спеціальні їдальні, і учні харчувалися разом з робітниками, а ті, що організувалися, у більшості випадків були обладнані незадовільно. З цієї причини учні не мали змоги нормально харчуватися, марно витрачали свій час, простоюючи у чергах. Так, в їдальні при шахті ім. Карла Маркса учні змушені були вистоювати по дві черги, на які витрачали 1 год. 15 хв. у середньому [17]. Ще більш складною ситуація з харчуванням була по двох школах ФЗН Сніжнянського району, де учні

через черги залишалися голодними до 12 годин. Вони вдавалися до крадіжок хліба, приказуючи: «Сховаєш грамів 100 хліба у кишеню – будеш ситий». За накладними витратами в цьому районі на харчування одного учня ФЗН відводилося 6 крб. 50 коп., чого не вистачало для повноцінного харчування [18].

Згідно з рішеннями партії та уряду, створення навчальних закладів системи державних трудових резервів відбувалося у надзвичайно стислі терміни. При цьому, нерідко керівники підприємств чинили опір організації навчальних закладів. Так, директор заводу ім. Сталіна Лядов, тривалий час відмовлявся звільнити відведене під ФЗН приміщення [19]. Особливо гостро стояло питання організації гуртожитків та їх облаштування. На заводі ім. Сталіна створювалося ремісниче училище на 700 осіб. Проте місць у гуртожитку було тільки 480, не вистачало 330 ліжок [20]. Директор заводу ім. Фрунзе Перекрестов, дізнавшись що навчальне обладнання буде передано ремісничому училищу, дав розпорядження робітникам розібрати електрокрани та забрати електродвигуни [21].

У гуртожитках діяв воєнізований режим дня, дотримання якого контролювалося інструкторами виробничого навчання, що знаходилися з учнями майже цілодобово. За систематичні порушення внутрішнього розпорядку підлітків відправляли до трудових колоній [22].

З метою запобігання без дозвілним походам трудрезервників до міста та небажаних осіб у гуртожитках, встановлювався суворий пропускний режим. До порушників застосовувалися заходи покарання у вигляді позачергових чергувань у гуртожитку чи миття підлоги [23].

Вади в організації навчання, роботи й побуту учнів, а також примусовість набору ставали причинами численних втеч, попри визначену за це кримінальну відповідальність. Найчастіше, серед причин втікачі називали хворобу родичів, невідповідність кліматичних умов тощо. Так, на початку грудня 1940 р. лише зі шкіл ФЗН № 19 і № 20 м. Маріуполя з 183 осіб втекло 19 учнів [24].

Основний навчальний час відводився на виробниче навчання. Загальноосвітні дисципліни вивчалися в обсязі, необхідному для опанування майбутньої професії. Співвідношення між виробничим та теоретичним навчанням було встановлено як 5:2 [25]. Викладання спеціальних і загальноосвітніх дисциплін в училищах залежало від профілю підготовки учнів.

Значна увага в училищах та школах приділялася військово-фізичній підготовці учнів, на яку в навчальних планах передбачалося 2 години на тиждень. Програма підготовки будувалася на основі комплексу ГТО і була розрахована на виховання у молоді вправності, сміливості, витривалості та дисциплінованості [26].

Проте організація виробничого навчання залишалася на низькому рівні через слабкість матеріальної бази. Так, станом на 11 березня 1941 р. по школах ФЗН при шахтах комбінату

«Сталінвугілля» 1 572 учня шкіл ФЗН не були охоплені виробничим навчанням через невідповідність робочих місць і незабезпеченість необхідним матеріалом та інструментом. Навіть у тих ФЗН, де офіційно вже було розпочато виробниче навчання, організація даних робіт була незадовільною. Перевіркою було встановлено, що на шахті № 40 «Курахівська» тресту «Червоноармійськвугілля» перед початком виробничого навчання учнів ФЗН було прибрано електроприлади, внаслідок чого практичні заняття було зірвано [27].

Незважаючи на це, темпи виробничої активності учнів стрімко нарощувалися. Так, учні шкіл ФЗН Сталінської області в січні 1941 р. видобули 9000 т вугілля, лютому – 52 000 т, а в березні – 124400 т [28].

При навчальних закладах діяли бібліотеки, де учні могли взяти не лише навчальну, але й художню літературу та періодичні видання. З метою організації дозвілля після навчання та роботи тут створювалися червоні кутки, де влаштовувалися вечори, зустрічі, лекційні читання, спортивні змагання тощо. Зусиллями самих же підлітків організовувалися також театралізовані вечори, походи до театрів та кінотеатрів; широко залучалися вони до гурткової роботи, зокрема активно діяли військово-фізкультурні, драматичні, музичні, хорові гуртки, хоча така робота натикалася на багато проблем (гостро стояло питання керівних кадрів, матеріальної бази тощо).

У березні 1941 р. учні першого набору шкіл ФЗН завершили своє виробниче навчання. З 15 до 25 травня 1941 р. проходили перші кваліфікаційні випробування, які продемонстрували ефективність нової системи підготовки робітничих кадрів. Так, гарних успіхів досягли гірничі школи ФЗН Ворошиловградської області, в яких близько 90 % випускників на кваліфікаційних випробуваннях отримали відмінні та добрі оцінки. Незважаючи на те, що навчальна програма була розрахована на підготовку робітників 3-го розряду, значна кількість випускників отримала і більш високі розряди. Так, по Сталінській області з 7 542 випускників, що здавали випробування на розряд 1 811 отримали 3-й розряд, 3 696 – 4-й розряд, 1 353 – 5-й розряд, 422 – 6-й розряд, а 163 навіть – 7-й розряд [29]. У травні місяці 1941 р. відбувся перший випуск молодих спеціалістів. Завдяки цьому народне господарство регіону отримало 26 тис. кваліфікованих працівників.

З початком Великої Вітчизняної війни роль фахової освіти зростає. Від неї значною мірою залежало розв'язання кадрової проблеми, що загострилася внаслідок масових мобілізацій. Народному господарству катастрофічно не вистачало робочих і працівників усіх рівнів кваліфікації.

Головне управління м. резервів при РНК СРСР уже 23 червня 1941 р. звернулося до всіх учнів та співробітників навчальних закладів із закликом зберігати дисципліну, порядок та організованість у роботі училищ та шкіл в умовах війни проти гітлерівської Німеччини [30].

Незважаючи на декларативний характер, звернення чітко визначало програму дій в умовах війни та перебудови промисловості на воєнний лад. Зокрема, наголошувалося на необхідності концентрації всіх сил для забезпечення переходу навчальних закладів трудових ресурсів від навчально-виробничої діяльності до виключно виробничої для задоволення потреб воєнної промисловості при дотриманні високих показників у виробництві та якості продукції.

До того ж, задля забезпечення виконання виробничих завдань, пов'язаних з потребами воєнного часу, Президія Верховної Ради СРСР 26 червня 1941 р. видає постанову «Про режим робочого часу працівників та службовців у воєнний час», згідно з якою діти, які не досягли 16 річного віку, можуть бути притягнені до обов'язкових понаднормових робіт тривалістю не більше 2 годин на добу. Якщо порівнювати з працівниками та службовцями підприємств та інших установ, то вони зобов'язувалися працювати понаднормово в обсязі від 1 до 3 годин на добу [31].

У зв'язку із воєнною ситуацією в липні 1941 р., були переглянуті строки й умови прийому молоді у ремісничі і залізничні училища. Замість запланованого до війни періоду з 5 по 20 серпня 1941 р. прийом проходив з 15 липня по 1 серпня. Приймалася молодь чоловічої статі у віці 14-16 років, жіночої – 15-17 років, прийом дівчат проводився без обмеження. Учні з почину комсомольців відмовилися від канікул, що сприяло введенню жорсткого контролю за плинністю контингенту.

Водночас Постановою РНК СРСР від 16 листопада 1941 р. були відмінені відрахування із загальної суми прибутків до фонду училищ і шкіл ФЗН, який використовувався для розвитку культурно-побутової сфери навчальних закладів і преміювання кращих педагогів та учнів [32], що, з одного боку, дозволило спрямувати додаткові кошти до держбюджету країни, а з другого – у цілому негативно позначилося на матеріальному стані учнів. Додаткова матеріальна підтримка надавалася державою лише тим учням, які були залучені до виробництва зброї. Так, з одної третини до половини загальних прибутків навчальних закладів збільшувалася плата учням ремісничих і залізничних училищ, які виконували замовлення з випуску елементів боеприпасів та озброєння [33].

На початку 1941/1942 навчального року в Донбасі функціонувало 39 ремісничих і залізничних училищ і 129 шкіл ФЗН, у яких навчалася 69620 підлітків [34].

Перед системою трудових резервів постало завдання прискореної підготовки кадрів. Були переглянуті навчальні плани, програми, форми і методи навчання. Учні ремісничих і залізничних училищ переводилися на виробниче навчання, яке тривало вісім годин щоденно. Вивчення теоретичних дисциплін скорочувалося, виробнича практика була підпорядкована виконанню конкретних урядових оборонних завдань.

У перші місяці навчально-виробничої діяльності завдання училищ та шкіл були спрямовані на запобігання зривам державних планів підготовки кваліфікованих робітників. Значна частина учнів шкіл ФЗН у перші ж дні навчання були задіяні на будівництві оборонних споруд і до місць навчання не повернулися.

Учні шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ, які заступали кваліфікованих робітників, забезпечували ритмічну роботу промислових підприємств Донбасу. Лави трудівників поповнювалися за рахунок дострокового випуску учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Навчальні заклади трудових резервів лише Сталінської області дали виробництву десятки тисяч кваліфікованих робітників масових шахтарських професій, зокрема 8,99 тис. вибійників і кріпильників, 425 машиністів електровозів, 1,74 тис. мотористів, 970 бурильників і запальників, 1 тис. 725 прохідників [35]. Усі ці заходи надали змогу забезпечити ще майже на 25 % від потреб у робочій силі промислові підприємства [36].

Водночас наближення лінії фронту до промислових зон регіону зумовило необхідність створення оптимальних умов для зближення виробничого процесу та навчання. Разом з директивою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. [37] про переведення життя країни, відповідно до норм воєнного часу, у прифронтових зонах з'явилося ще одне завдання – підготовка промислових підприємств та установ до евакуації у східні регіони країни.

Гостро стояла проблема евакуації училищ і шкіл ФЗН Донбасу, які перебазовувалися переважно у Заволжя і на Урал. Однак стислий термін проведення заходу, надмірна централізація, яка унеможлилювала гнучке управління в умовах, що постійно змінювалися, негативно позначилися на здійсненні евакуації (часте порушення графіка евакуації, брак необхідної кількості транспортних засобів, у край погане забезпечення продуктами харчування, незадовільний рівень медичного обслуговування, неритмічна робота залізниць тощо). До того ж навчальні заклади вивозилися під ворожим обстрілом [38], що у поєднанні зі слабкою організацією призводило до великих людських втрат та матеріальних збитків. Так, майстер заводу ім. К. Лібкнехта Василь Манашта згадував, що із 275 учнів школи ФЗН № 13 Ворошиловградської області, які евакуювалися разом з підприємством, у дорозі загинуло 8 учнів, 11 було поранено, а 200 юнаків розбіглися чи відстали від ешелонів у пошуках їжі [39].

Навчальні заклади до місць призначення діставалися далеко не в повному складі. Так, у Донбасі мобілізації підлягало 39 ремісничих та залізничних училищ і 129 шкіл ФЗН, у яких навчалася 69620 підлітків [40], а до місць призначення добралася 95 навчальних закладів (56,5 %), із загальної кількості учнів 14266 чол. (20,5 %) [41].

Отже, аналіз документальних матеріалів дозволяє дійти висновку проте, що з формуванням нової

системи підготовки кваліфікованих робітничих кадрів – Державних трудових резервів СРСР вдалося вирішити багато нагальних питань, пов'язаних з забезпеченням провідних галузей промисловості Донбасу робітничими кадрами; підвищити показники діяльності гірничорудної

та інших важливих галузей народного господарства регіону. Проте вирішення важливих завдань було пов'язано з деякими порушеннями прав неповнолітніх. Умови навчання праці та проживання не відповідали елементарним нормам, що негативно позначалися на здоров'ї підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робочих кадрів України. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти 1939-1970 рр. – К.: Вища школа, 1974. – С. 25; Бомбандьорова А.О. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 24.
2. Бомбандьорова А.О. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 29.
3. Веселов Н.В. Професійно-технічне образование в СССР. – М.: Профтехиздат, 1961. – С. 343.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-5433, оп. 1, спр. 1, арк. 537-538.
5. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 7, оп. 10, спр. 336, арк. 50.
6. ДАДО, ф. 424, оп. 1, спр. 219, арк. 3.
7. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1980. – С. 74.
8. ДАДО, ф. 424, оп. 1, спр. 131, арк. 34.
9. Там само, спр. 219, арк. 1.
10. Там само, ф. 326, оп. 1, спр. 1730, арк. 21.
11. Там само, спр. 1730, арк. 26.
12. Там само, арк. 30.
13. Там само, спр. 1732, арк. 1.
14. Там само, спр. 1730, арк. 20.
15. Там само, спр. 1732, арк. 1.
16. Там само, арк. 3.
17. Там само, спр. 1730, арк. 24.
18. Там само, арк. 41-42.
19. Там само, ф. 424, оп. 1, спр. 131, арк. 37.
20. Там само, арк. 37.
21. Там само, арк. 39.
22. Там само, ф. 326, оп. 1, спр. 1730, арк. 66, 72.
23. Там само, спр. 1732, арк. 1.
24. Там само, спр. 1730, арк. 20.
25. Правда. – 1940. – 21 листопада.
26. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Указ. соч. – С. 76-77.
27. ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 1840, арк. 73.
28. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Указ. соч. – С. 79.
29. ДАДО, ф. П-424, оп. 1, спр. 219, арк. 26.
30. Там само, арк. 29.
31. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1968. – Т. 3. – С. 37-38.
32. ДАДО, ф. Р-5433, оп. 1, спр. 1, арк. 518.
33. Там само, арк. 5 18 зв.
34. ЦДАВОВУ України, ф. Р-4609, оп. 1, спр. 9, арк. 100; Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 193.
35. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 2. – К., 1967. – С. 279.
36. Коваль М.В., Ладивір І.І. Діяльність трудящих України по нарощуванню воєнно-промислового потенціалу на початку війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 13.
37. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч. III: 1930-1954 гг. – М.: Госполитиздат, 1954. – С. 112.
38. Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робочих кадрів України. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти 1939-1970 рр. – К.: Вища школа, 1974. – С. 25.
39. Там само. – С. 17.
40. ЦДАВОВУ України, ф. Р-4609, оп. 1, спр. 9, арк. 100.
41. Бомбандьорова О.А. Вказ. праця. – С. 193.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор А.І. Колісниченко;
доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб.